

Синтаксична природа закритих фразеологізованих речень

В.М. Тесленко*

Інститут філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

*Corresponding author. E-mail: volodymyrteslenko@hotmail.com

Paper received 14.11.15; Accepted for publication 23.11.15.

Анотація. Стаття присвячена дослідженню синтаксичної природи, структурно-типологічних особливостей закритих фразеологізованих речень. Проаналізовано фразеологізовані одиниці за двома головними структурними схемами $S_{nom} + V_f$ та $S_{nom} + Cop, S$, які є основою для творення похідних конструкцій. Закриті фразеологізовані речення розглянуто як структурно й семантично довершені синтаксичні конструкції.

Ключові слова: *закрита структура, предикат, структурна схема речення, суб'єкт, фразеологізоване речення*

Огляд наукової літератури свідчить про те, що фразеологізми зі структурою двоскладних речень є ще не дослідженими. Тому увагу лінгвістів привертають фразеологічні одиниці, які мають структуру простих двоскладних речень. Оскільки такі фразеологізми мають предикативний центр і здатні утворювати зв'язки у вільному реченні або ж безпосередньо самостійно трансформуватися у вільне речення, то їм було надано термін *фразеологізовані речення*, тобто речення, що зазнали дії фразеологізації. Такі структури мають спільні ознаки з реченням (граматичні й структурні) і фразеологізмом (особливість вираження семантичного значення).

У сучасних наукових дослідженнях із синтаксису фразеологізовані речення пов'язані з цілою низкою проблем: визначення лінгвістичного статусу цих конструкцій та їхнього місця в синтаксичній системі української мови, аналіз структурних схем, моделей і регулярних реалізацій фразеологізованих речень, вивчення їхньої семантичної організації та комунікативної будови тощо.

У науковій літературі фразеологізовані речення розглядають по-різному. Більшість дослідників граматичної природи фразеологічних одиниць відносить до фразеологізованих структур лише нечленованих їх тип, залишаючи поза увагою членовані фразеологізовані речення. Перші спроби аналізу природи та структури нечленованих речень зроблено в працях Д. Овсянико-Куликовського та О. Пешковського.

Комплексне бачення відбито у твердженнях деяких російських мовознавців про існування в синтаксичній системі мови речень фразеологізованої структури як окремого типу синтаксично нечленованих речень. Зокрема, цими дослідженнями займалася Н. Шведова.

В українському мовознавстві поняття *фразеологізоване речення* не надто поширене. Для позначення абсолютно не розкладних на члени речення синтаксичних одиниць раніше використовували термін *нечленовані речення* (І. Вихованець, П. Дудик, М. Каранська). Поняттям *фразеологізоване речення* широко почали послуговуватися у своїх працях Н. Войцехівська, М. Личук, Г. Ситар, В. Шинкарук.

Речення фразеологізованої структури характеризуються такими ознаками, як повна чи розірвана парадигма, наявність або відсутність протиставлень у плані граматичної синонімії, розмежованість або, навпаки, нерозмежованість між компонентами структурної схеми й "другорядними" членами (компонентами, які виражають ті чи інші непередикативні відношення).

Під час аналізу фразеологізованих конструкцій необхідно звертати увагу на такі характерні особливості, як:

- компонентний склад конструкцій (обов'язкова наявність чи відсутність певних компонентів);
- семантичне спрямування фразеологізованого речення;
- специфіка актуальних значень;
- реалізація модально-часових субкатегорій предикативності.

За цими критеріями можна виділити два типи фразеологізованих речень – із закритою й відкритою структурами.

Завдяки повному втіленню й розкриттю семантичного значення в самій структурі закриті фразеологізовані речення, на відміну від відкритих, не потребують додаткових уточнювальних компонентів: *Благословляється день, воля ваша, враг його знає, діло вигоріло*. Структурні схеми наведених прикладів засвідчують єдино визначений порядок лексем у межах фразеологізованого речення з граматично-структурними та семантичними зв'язками всередині конструкції.

Фразеологізовані двоскладні речення закритої структури не здатні до словесного поширення членами з прямою семантикою. Вони можуть функціонувати як вільні речення на граматичному рівні або бути частиною складного речення, наприклад: *Благословляється день* (З газети); *Кат знає що* (П. Куліш); *Воля ваша, добродію, а ви так... говорите, що я того не розумію* (І. Котляревський).

Основні властивості закритих фразеологізованих речень – неможливість розгортання структурної схеми конструкції й закритість функціонально-синтаксичних позицій, які, за спостереженням Б. Нормана, є граматичними нішами (іншими словами – членами речення), що треба заповнити для уточнення певного смислового значення будь-якої синтаксичної структури [2, с. 155].

Під час аналізу структурно-семантичних особливостей закритих конструкцій важливо виділити фразеологізовані речення, які побудовані за найтиповішими структурними схемами. Як відомо, за такими ж схемами утворена більшість звичайних вільних речень, які за структурою є простими двоскладними. Оскільки закриті фразеологізовані речення не здатні до синтаксичного варіювання й уточнення членами з прямою семантикою, їхні структурні схеми є основою під час систематизації матеріалу не лише закритих структур, а й відкритих.

Критеріями для виділення узагальнених мінімальних схем, до яких може бути віднесена будь-яка фразеологічна одиниця були:

- закритість структури;
- непоширеність структури;
- повнота структури;
- відсутність часток, факультативних членів.

Отже, проаналізувавши всі фразеологізовані речення, що мають структуру простого двоскладного речення, можна виділити 2 головні мінімальні схеми, які є основою для творення нових конструкцій: $S_{nom} + V_f$ та $S_{nom} + CorpS$.

Ці схеми є фундаментом для творення всіх двоскладних речень, у тому числі й фразеологізованих. Якщо ми говоримо про вільні речення, то ці схеми можуть зазнавати різних варіацій: змінювати порядок компонентів, нанизувати нові елементи, що зумовлені вторинною предикацією, і як наслідок, – вільно змінювати семантику.

Але в контексті фразеологізованих речень стикаємося з таким явищем, як граматична та семантична «закам'янілість», яка може виявлятися більшою чи меншою мірою. Це означає, що будь-яка зміна компонентів фразеологізованого речення, лексичних складників, поява чи втрата елемента в межах фразеологізованої структури може спричинити до абсолютної чи часткової зміни семантичного значення конструкції, бо структурна схема й семантичне значення фразеологізованого речення є невіддільними один від одного, взаємопов'язаними й логічно зумовленими. Фактично фразеологізоване речення репрезентує собою певне значення, яке закодоване в конкретній структурній схемі.

Тому не можна визначати базові структурні схеми як інваріанти, а похідні від них – як варіанти, оскільки кожне фразеологізоване речення є окремою контекстуальною й значеннєвою сполукою, у якій значення й структура нерозривно пов'язані. Саме взаємовизначеність структури й семантики відрізняє фразеологізовані речення від вільних.

За схемою $S_{nom} + V_f$, що є найтипівішою для вільних двоскладних речень, побудована також більшість фразеологізованих речень закритої структури. Вона не має відкритих функціонально-семантичних позицій, що дозволяє говорити про самостійність таких фразеологізованих речень у мовленні, наприклад: *Присутні на зібранні зрозуміли, що припустилися помилки. Атмосфера розжарила* (З газети); *Атмосфера розрядилася, всі від душі реготали, а потім стали пити чай, який привезла Катерина* (З журналу). Однак такі фразеологізовані речення не можуть існувати без контексту, вони вимагають уточнення з попередньої або наступної ситуації в мовленні, інакше семантичне значення фразеологізованого речення буде не ідентифікованим у свідомості.

Щодо самої структури та зв'язків у її межах, то вона характеризується первинною предикацією [1]. Вторинна предикація може виникати, якщо фразеологізовані структури уточнюються вокативними конструкціями: *Бог зна що таке, Олено* (З художнього журналу). У таких випадках відбувається формальне розширення синтаксичної моделі речення, а саме компонентами, що встановлюються за межами його предикативного центру. Таке явище серед закритих структур рідкісне.

Первинна схема $S_{nom} + V_f$ утворює похідні інверсовані закриті конструкції:

$V_f + S_{nom}$: *Сивоголовий Лавро радів з того, що його односельчани поважають схід сонця і знають, як благословляється день* (Д. Прилюк). У цьому випадку ми не розглядаємо інверсію як художній засіб, бо семантичне значення, яке закодоване в цій структурі, повною мірою розкривається лише за допомогою чіткого порядку слів. Фактично, це є особливий вид фразеологізованого речення, яке збудоване за всіма граматичними законами, однак особливість семантики здатна виражатися лише в інверсованій конструкції, а не прямим порядком слів.

Як бачимо, порядок лексем у схемі зумовлений не індивідуальністю мовця, ситуативністю тощо, а закодованим у схемах значенням, яке може розкритися й зреалізуватися лише в конкретному плані вираження.

Схема $S_{nom} + V_f$ є основою для інших структурних модифікацій фразеологізованих речень.

Варто розглянути ті фразеологізовані речення, які зазнали структурних змін, що вплинуло на визначення семантичного значення.

$S_{nom} + Pron_{(acc)} + V_f$ – закрита конструкція: *Бреду горем, мов тим морем, і враг його знає, коли перебреду* (М. Кропивницький). У структурну схему додається ще один компонент у знахідному відмінку. Однак не варто вважати його похідним від основної структурної схеми, оскільки розглянутий приклад не може існувати без $Pron_{(acc)}$, бо він втрачить своє семантичне навантаження і перейде із категорії фразеологізованих речень у категорію вільних. Це говорить про те, що подібні фразеологізовані речення «закам'янілі» семантично й структурно.

$S_{nom} + (S_{(acc)}) + V_f$: суб'єкт – простий підмет, може бути замінений абсолютними синонімами *гаспид, сатана*; при варіюванні цих лексем семантичне значення фразеологізованого речення не змінюється; фразеологізоване речення містить у своєму складі факультативний член (додаток) *його*; предикат – простий присудок, виражений особовою формою дієслова, яка може бути повною або усіченою: *А цього діда затримайте поки тут – чорт його знає, що воно за старець! Тепер багато всякої наволочі тягається по світу* (С.Васильченко). Фразеологізоване речення відрізняється від попереднього випадку тим, що стилістичні особливості складових компонентів можуть змінюватися, а деякі взагалі можна випустити зі структурної схеми ($S_{(acc)}$), при цьому значення фразеологізованого речення не зміниться.

Схема $S_{nom} + V_f + S_{(acc)}$ має інші можливості реалізації в мовленні.

Хоч формально структурна схема є подібною до попередніх (наявність однакових структурних компонентів), однак спостерігаємо зміну локалізації другого члена речення, вираженим $S_{(acc)}$. Такий порядок елементів є фіксованим, і зміна будь-якого з них призведе до спотворення та втрати семантичного значення. Індивідуальний порядок слів є не єдиним засобом оформлення семантичного значення. Важливу стилістичну роль відіграє усічена форма особового дієслова та об'єкти, які виражені сполукою *що таке*: *Мама! Прошу тебе звернути увагу вчительки нашої на те, як балакають наші діти! Се Бог зна що таке... се ні на що не схоже...* (М. Коцюбинський). Саме така форма (структурна, лексична та стилістична) до-

зволяє фразеологізованому реченню повноцінно функціонувати в мовленні.

Гнат не хотів, щоб кат зна що варнякали про нього. Тому вирішив все нишком владнати (висватати Марту) (М. Стельмах). Фразеологізоване речення *кат зна що* характеризується схемою $S_{nom} + V_f + S$. Ця схема фразеологізованого речення є подібною до схеми, за якою побудований попередній приклад. Тут можна провести не лише структурну, а й значеннєву аналогію, що ще раз доводить тезу про те, що структура визначає значення, а значення – структуру фразеологізованого речення. Принциповою різницею між цими двома прикладами є те, що в конструкції *кат зна що* відсутній елемент, виражений вказівним займенником (*Бог зна що таке*), який завершує структуру й окреслює межі фразеологізованого речення. Щодо семантичного складника, то конструкції відрізняються вживанням центрального значеннєвого концепту (у першому випадку – *Бог*, а в другому – *кат*), який зазнає антонімічних змін і трансформує значення – від невдоволення без агресивної конотації до повного роздратування.

Щодо структури наведеного прикладу, то тут теж наявне усічення особового дієслова для підтримання й реалізації найбільш яскравого значення, що втілене у вигуківому експресивно-емоційному забарвленні (певне незадоволення), яке досягається усіченою формою дієслова й закритістю конструкції.

$S_{nom} + V_{con}$: суб'єкт виражений відносним займенником з узагальненою семантикою, а предикат – кон'юнктивною формою дієслова: – *Де ж ти його (танкіста) бачив, татку? – Вгадай... І хто б подумав! В сараї у Тесленчихи...* (О. Гончар).

Структурно-функціональні позиції цієї структурної схеми закриті. Фразеологізоване речення є самостійним, подібно до вільних, і здатне утворювати репліку в діалогічному мовленні, значеннєвим виразником якої є частка *б*, що оформлює необхідне семантичне забарвлення й підсилює значення всієї конструкції. Для структур такого виду наявне чітко визначене інтонаційне оформлення. Такі фразеологізовані речення завжди емоційно забарвлені.

$Pron_{nom} + Adv_{(loc)} + Part_{(ne)}V_{con}$: суб'єкт виражений відносним займенником, предикат – кон'юнктивною формою дієслова: *Наша іноземна поліція у Франкфурті обіцяла нам, що до церкви приходити не буде, хто б там не був* (З газети).

Фразеологізоване речення найчастіше трапляється в діалогічному мовленні як репліка; функціонально-синтаксичні позиції закриті, тому не набувають вторинної предикації. Компоненти в структурній схемі займають визначений порядок, який не піддається зміні, оскільки будь-які маніпуляції (структурні або лексичні) призведуть до трансформації фразеологізованого речення у вільне й втрати запрограмованого фразеологічного значення.

$Part_{(ne)}Pron_{nom} + V_f$: суб'єкт – простий підмет, виражений особовим займенником, предикат – простий присудок, виражений формою дієслова бути в майбутньому часі, до якого додається заперечна частка *не*: *“Не я буду, а панування добуду!” – зарубала (Параска) на носі і ніколи не викидала з голови (Панас Мирний)*. Саме наявність заперечної частки *не* перед

суб'єктом, а не предикатом, забезпечує розкриття фразеологічного значення. В іншому випадку фразеологізоване речення трансформувалося б у звичайне вільне речення, яке б набуло абсолютно протилежного значення. Порівняймо: *Не я буду* (фразеологізоване речення) – зробити все можливе й неможливе для досягнення певної мети; *Я не буду* (вільне речення) – відмова від будь-якої діяльності.

$Adj S_{nom} + V_f$ – закрыта структура. Прикметник *золоті* утворює означальні відношення із суб'єктом. Це означення є обов'язковим компонентом поданої конструкції, яке несе в собі основне семантичне навантаження: *Нічого путнього не виходить. От тепер, думаю, щось та буде, Хаброня ступить, там золоті верби ростуть* (І. Нечуй-Левицький).

На основі структурної схеми $S_{nom} + Cop_f S$ побудовано менше фразеологізованих речень, порівняно зі схемою $S_{nom} + V_f$. Це пояснюється тим, що й вільні речення частіше підпорядковуються законам творення першої схеми. Тож структурними компонентами другої схеми є суб'єкт, дієслово-зв'язка *є*, семантичний виразник складеного іменного присудка.

Розгляньмо варіації схеми докладніше:

$S_{nom} + Cop_f Adj$ – закрыта структура, у якій суб'єктний компонент виражений прикметником: *Він був чи не в два рази вищий од неї, верства келебердянська* (О. Ільченко). Фразеологізоване речення виконує номінативну функцію, виступає уточнювальним членом речення. Функціонально-синтаксичні позиції закриті, уживається переважно при звертанні.

Почув (Захар), як Харитон Павлович гримнув, стримуючи голос і гнів: – Та замовкни ти, довбня неотесана! (Іван Ле). Подібно до попереднього випадку фразеологізоване речення має закриті функціонально-синтаксичні позиції, виконує номінативну функцію. Однак використання дієприкметника замість прикметника як компонента складеного іменного присудка надає більш яскравого фразеологічного експресивного забарвлення.

$Pron_{nom} + Cop_f Adv$ – закрыта структура: *Міг би я вам розповісти про цей Іпель. Все чисто: і яка його бистрість, і де були розташовані вогневі точки противника на протилежному березі, і де міновані поля* (О. Гончар). За структурною схемою розглянутий випадок є простим реченням. Може реалізуватися лише в складі основного і вказувати на якість або спосіб дій, що висвітлюються в частинах складного речення, хоча фразеологізоване речення й не має відкритих функціонально-синтаксичних позицій.

$S_{nom} + Cop_f Pron$ – закрыта конструкція, у якій підмет виражений присвійним займенником, а предикат – складений іменний присудок, виражений дієсловом-зв'язкою *є*, присвійним займенником, що залежно від особи, якої стосується суб'єктне значення фразеологізованого речення, змінює вказівний особовий компонент. Фактично фразеологізоване речення не є внутрішньо закам'янілим, оскільки використання вказівного елемента залежить вже від контексту, а не від структурної й семантичної складової цієї синтаксичної одиниці: – *Ну, щастя твоє, що ти не знаєш! І намотай собі – знайдеш листок який, не тич свою морду, а хазяїнам оддай* (А. Головка); *Це Ваше щастя, що маєте веселу вдачу, добрий гумор, І це треба берегти, бо воно підт-*

римує сили (М. Коцюбинський); – *І я живий! – дець у самім кутку бадьоро дзвенить Маковей.* – **Наше щасття**, що добра кроква попалась над нами (О. Гончар). Ця фразеологізована конструкція має тенденцію до самостійного вживання в реченні і приєднання до себе підрядних частин. Зумовлене своєю структурою фразеологізоване речення здатне локалізуватися у вільному реченні, функціонуючи як уточнення або звертання.

Pron_{nom} + CopPart_(ne)Pron: суб'єкт виражений зворотнім займенником *сам*, предикат – складений іменний присудок, виражений дієсловом-зв'язкою *є*, заперечною часткою *не*, присвійним займенником *свій*: *Стоїть сам не свій Павло, дивиться на юрбу веселих, привітних ковалівців* (В. Кучер); *За столом, при батькові, Андрій сидить тихий та смирний, зняковілий, ніби й сам не свій* (О. Сизоненко). Фразеологізоване речення з такими структурними компонентами не здатне функціонувати як речення зі своїм предикативним центром. Воно може виконувати роль призв'язкового іменного компонента присудка, а може функціонувати як порівняльний зворот. За структурою подібне до простого речення, проте загальна конструкція й семантичне навантаження спроможні репрезентувати лише атрибутивне або компаративне значення.

NumS_{nom} + CopN: *NumS_{nom}* – складений підмет із загальним значенням кількісної номінації, *N* – призв'язковий іменний компонент присудка: *Чому у тебе розладилося з Насткою?... Вона легковажна. Виходить, ви – два чоботи – пара* (П. Автомонов); – *Льонці Галя сказала, що вони з Юликом “два чоботи*

– пара” (Ю. Мушкетик). Фразеологізоване речення виступає компонентом складеного іменного присудка. Хоч воно й має чітко визначену структурну схему вільного речення, проте здатне вказувати лише на атрибутивне значення заявленого суб'єкта.

Pron_{nom} + CopPart_(ne)Pron: *S_{nom}* – простий підмет, виражений особовим займенником; предикат – складений іменний присудок, виражений пропущеною дієсловом-зв'язкою *є*, заперечною часткою *не*, особовим займенником *я*: *Я не я. І хата не моя* (Укр. присл.); *Якби ви вчилися так, як треба, То й мудрість би була своя. А то заліжете на небо: «І ми не ми, і я не я* (Т. Шевченко). Фразеологізоване речення може реалізуватися як окреме речення, а може – як самостійна предикативна частина в складносурядному реченні, поєднуючись з іншими частинами сурядним зв'язком.

Отже, закриті конструкції мають заповнені функціонально-синтаксичні позиції, тому не приєднують до себе інші елементи для конкретизації. Це пояснюється тим, що закрите фразеологізоване речення є довершеним структурно й семантично. Природа фразеологізованої закритої структури полягає в тому, що кожне речення є індивідуальною конструкцією. Кожний елемент фразеологізованого речення зумовлений потребою семантичної й синтаксичної організації. І якщо у вільному реченні ми можемо замінити або змінити певний компонент, і значення збережеться, то фразеологізоване закрите речення вважаємо повноцінним і комунікативно спроможним за умови збереження семантичної та синтаксичної структури.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кульбабська О.В. Вторинна предикація та засоби її вираження в простому реченні / О.В. Кульбабська / URL: <http://eprints.zu.edu.ua/2200/1/06kovvpr.pdf>
2. Норман Б.Ю. Грамматика говорящего. От замысла к высказыванию: [монография] / Б.Ю. Норман. – М. : Книжный дом «Либроком», 2011. – 232 с.
3. Словник фразеологізмів української мови: [уклад.: В.М. Білоноженко, І.С. Гнатюк, В.В. Дятчук та ін.]; відп. ред. В.О. Винник. – К.: Наукова думка, 2008. – 1096 с. – (Словники України)

REFERENCES

1. Kulbabska, O.V. Secondary predication and their means of expression in a simple sentence / O.V. Kulbabska / URL: <http://eprints.zu.edu.ua/2200/1/06kovvpr.pdf>
2. Norman, B.Y. Grammar of a speaker. From conception to the statement: [monograph] / Norman, B.Y. - Moscow: Book house "LIBROKOM", 2011. – 232 p.
3. Dictionary of Ukrainian language phraseology: [., V.M. Bilonozhenko, I.S. Hnatiuk, V.V. Dyatchuk et al.]; editor-in-chief V.O. Vynnyk – Kyiv: Naukova Dumka, 2008. – 1096 p. – (Dictionaries of Ukraine).

The syntactic nature of the closed idioms with two-member simple sentence structure

V. Teslenko

Abstract. The article is devoted to the investigation of the syntactic nature, structural and typological features of the closed idioms with two-member simple sentence structure. These sentences have been analyzed according to two main structural schemes *S_{nom} + V_f* and *S_{nom} + CopS* which are the basis for derivative structures. The author considers the closed idioms with two-member simple sentence structure as both structurally and semantically complete syntactic constructions.

Keywords: closed structure, idiom with two-member simple sentence structure, predicate, sentence structural scheme, subject